

РАЗДЕЛ 4. ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

УДК 8:811:81-2

НЕМИС ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕ САН АТООЧТОРДУН ЖАСАЛЫШЫ ЖӨНҮНДӨ

Уметов Кенжебай Каратаевич (0000-0002-0544-6779)

Кыргыз улуттук агрардык университети, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: бул эмгекте эки башка тилдик группаларга кирген немис жана кыргыз тилдериндеги сан атоочтордун жасалышы тууралуу сөз болот. Сан атоочтордун лексикалык жана грамматикалык жасалыштары салыштырылып, маанилери аныкталып, сүйлөмдө колдонуу ыкмалары берилет. Уңгулук жана туундулук сан атоочтор кантип пайда болоору мисалдар менен коштолот. Немис жана кыргыз тилдериндеги сан атоочтор жана аларды жасаган аффикстер салыштырылып окурманга түшүнүктүү болушу үчүн жөнөкөйлөнтүп берилет. Албетте, макалада алардын жасалыш жолдорунун айрым окшоштуктары менен айырмачылыктары ачыкталат.

Өзөктүү сөздөр: сөз жасоо, сан атооч, немис тили, кыргыз тили, аффикстер, суффикстер, салыштыруу, уңгу, мүчө

О СЛОВООБРАЗОВАНИИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ В НЕМЕЦКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Уметов Кенжебай Каратаевич (0000-0002-0544-6779)

Кыргызский национальный аграрный университет, Бишкек, Кыргызстан

Аннотация: В этой статье рассматривается словообразование числительных двух неродственных языков. Сравниваются методы образования новых слов как лексическими, так и грамматическими значениями, кратко описывается их употребление в предложениях. Объясняется образования корневых и производных числителей и сопровождаются примерами. Сравниваются словообразовательные аффиксы числительных немецкого и кыргызского языков и передается читателям простыми словами, чтобы было более понятными. Конечно, исследуются и сходства, и различия пути их образования.

Ключевые слова: словообразование, числительные, немецкий язык, кыргызский язык, аффиксы, суффиксы, сравнение, корень, окончание

ON WORD FORMATION OF NUMERALS IN GERMAN AND KYRGYZ LANGUAGES

Umetov Kenzhebai Karataevich (0000-0002-0544-6779)

Kyrgyz National Agrarian University, Bishkek, Kyrgyzstan

Abstract: This article deals with the word formation of numerals in two unrelated languages. The methods of forming new words with both lexical and grammatical meanings are compared, and their use in sentences is summarised. The formation of root and derivative numerals is explained and accompanied by examples. The word-formation

affixes of German and Kyrgyz numerals are compared and conveyed to the readers in simple words to make it more understandable. Of course, both similarities and differences in the way they are formed are explored.

Keywords: word formation, pronoun, German, Kyrgyz language, affixes, suffixes, comparison, root, ending

1. Киришүү

Артүрдүү тилдин сөз түркүмдөрүндөгү сөз жасоонун системаларын окуучуларга үйрөтүү тилдин лексикасын жакшы өздөштүрүүдө гана эмес анын көптөгөн грамматикалык кубулуштарын түшүнүүгө да жол ачат. Ошондуктан мектептерде жана жогорку окуу жайларында чет тилдерди окутуунун программаларында сөз жасоого көңүл бурулуп, аны сөзсүз ар бир класска же курска ылайыктуу материалдар менен камтып жана ошого тиешелүү көнүгүүлөр менен толуктоо зарыл. Анткени андай көнүгүүлөр сөз жасоо элементтери менен сөздөрдү анализдөөдө, сөздөрдүн келип чыгышынын, алардан сүйлөм түзүүдө окуучуларга белгисиз болгон сөздөрдүн маанисин түшүндүрүү жолун иштеп чыгуу менен берилген тексттин маанисин ачууга жана бөтөн тилди бат кабыл алууга жол ачат. Ошентип окуучуларга сөздүн келип чыгыш системасын түшүндүрүүнүн өзү, семантикалык белгилердин уңгуга суффикстер менен префикстердин кошулуусун түшүндүрүү, уңгуну жана сөз жасоочу аффикстерди өзүнчө таанып билүү – бул чет тилди өздөштүрүүнүн эффективдүү жолу болуп эсептелери талашсыз. Чет тилдеги сөз жасоону мыкты өздөштүрүүнүн бирден бир жолу болуп өз эне тили менен салыштыруу эсептелет. Бул методикалык ыкма өзүнүн сапаттуу жактарын көрсөтө алды десек жаңылыштык болбос. “Окуучулар чет тилиндеги сөз жасоону өз эне тилдери менен салыштыруу жолу менен тилди толук өздөштүрө алышат” [Аничков, И. Е. 1963. 24-25-б.].

Тилдердин морфологиялык түрлөрү андагы сөздөрдүн морфологиялык түзүлүшү, структурасы аркылуу аныкталган белгилери боюнча А. Шлейхер тилдерди «Уңгу тилдер», «Агглютинативдик тилдер»

жана «Флективдүү тилдер» деп үч топко бөлөт [Степанова, М. Д., 1984. – 9-б.].

Лингвистика тармагында окулуп жаткан чет тилдердин илимий мүнөздөмөсү берилип, аны менен бирге тилдерди салыштыруу да иштелип чыккан. Чет тилдерди окутуу методикасында ал илимий мүнөздөмөлөргө сөзсүз шилтеме жасалат. Бирок анткен менен азыркы кезге чейин керектүү окуу китептердин жетишсиздигинен, же өтө аздыгынан салыштыруу мүмкүн болбогон улуттук тилдер да кездешет. Чет тилинин жетишсиз деңгээлде үйрөтүлүп жатканы так ушундай эне тили менен салыштыруунун жоктугунан келип чыгышы мүмкүн деп айтууга да болот. Ал эми биздин кыргыз тилинде салыштыруунун айрым кубулуштары аз да болсо изилденип келүүдө.

Төмөндө сөз болчу немис тили флективдүү, ал эми кыргыз тили агглютинативдүү тилдер тобуна кирип, эки башка тилдик тайпаларгы кирсе да, алардын сөз жасоодо айрым окшоштуктарын жана айырмачылыктарын анализдейбиз.

2. Изилдөөнүн методдору

Эки башка тилдердин сөз жасоо ыкмаларынын жана каражаттарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын изилдеген салыштырма (тектештирме) методу, тил илими, лексикология жана сөз жасоо боюнча илимий адабияттарды теориялык жактан анализдөө жана синтездөө методдору, окумуштуулардын теориялык көз караштарын салыштырып анализдөө, тандап алынган материалдарды системалоо жана классификациялоо. Эмпирикалык методдор: салыштыруудан алынган натыйжаларды баяндоо, сөз жасоону салыштырып окутуу боюнча чектелген эксперимент.

Окутуунун заманбап методикасы чет тилдерди билүүнү талап кылганы менен аны үйрөнүүдө салыштырма жолун анчалык деңгээлде колдобойт, бирок четке да какпайт. Эгерде ар түрдүү көрүнүштөрдү окутууда жана аны бышыктоодо, өзгөчө ал көрүнүштөрдүн формасы бири-бирине дал келген учурда окутуунун бул ыкмасын сактоо сунушталат. Бирок окутуу процесси толук бойдон салыштыруу методун камтыбашы керек.

3. Изилдөөдөн алынган натыйжалар

Жаңы тема чет тилинде түшүндүрүлүп жана бышыкталган учурда гана эне тили менен салыштыруу колдонулушу керек. Мындай учурда тил багыты формадан мазмунуна карай жасалат. Бирок айрым илимпоздор (советтик) өз убагында мындай көрүнүш туура эмес деп эсептеп келишкен [Ведель, Г. В. 1963. С. 24-25]. Алардын ою боюнча бул багыт тескерисинче болуп, алгач бир нече сүйлөө моделдерин үйрөнүп, андан соң окуучулар ошол мазмундун формасын окуп үйрөнүшсө туура болмок деген пикирлер айтылат. Окуучулар практикалык негизде алдын ала үйрөнгөн тилдин курамы жөнүндөгү маалыматты ошол тилдин материалдары менен жалпылоо тийиш. Материалдардын алдын ала берилиши менен аны бекитүүдө салыштыруу учурун туура тандап аны көнүгүүлөр менен толуктоо абзел. Ыкмаларды өнүктүрүүнү ылдамдатууда жана жаңы теманы өздөштүрүүдө салыштырууну көп создуктуруу аны абдан керектүү учурда өткөрүп жиберүү менен барабар. Салыштырууну колдонуунун туура убактысын таба билүү терең илимий негиздин жана ага дал келген сынактардын өтүүсүнөн көз каранды. Кандай болгон учурда да чет тилиндеги сөз жасоо ыкмаларын өз эне тилиндеги дал келген эквиваленттер менен салыштыруу чет тилин окутууда чоң методикалык жардам болуп эсептелинет. Бирок бул ыкманы өтө эле аша чаптырып жиберүүгө болбойт.

Лингвистика тармагында окулуп жаткан чет тилдердин илимий мүнөздөмөсү

берилип, аны менен бирге тилдерди салыштыруу да иштелип чыккан. Чет тилдерди окутуу методикасында ал илимий мүнөздөмөлөргө сөзсүз шилтеме жасалат. Бирок анткен менен азыркы кезге чейин керектүү окуу китептердин жетишсиздигинен, же өтө аздыгынан салыштыруу мүмкүн болбогон улуттук тилдер да кездешет. Чет тилинин жетишсиз деңгээлде үйрөтүлүп жатканы так ушундай эне тили менен салыштыруунун жоктугунан келип чыгышы мүмкүн деп айтууга да болот. Ал эми биздин кыргыз тилинде салыштыруунун айрым кубулуштары аз да болсо изилденип келүүдө.

4. Дискуссия

Немис тилиндеги сан атоочтордун жасалышын бир топ көрүнүктүү илимпоздор тыкыр изилдеп чыгышкан. Алардын сап башында Я. Гриммден баштап Фляйшер, Степановага чейин бир топ окумуштуулар турат. Бизге белгилүү болгон кийинки муундардан В. Г. Адмони менен О.И.Москальская да өздөрүнүн илимий эмгектеринде эсептик жана ирээттик сан атоочтордун башка сөз түркүмдөрүндөй эле жасаларын Челнокова Аэлита Александровна өзүнүн “Имена числительные как мотивационная база вторичной номинации в немецком языке” аттуу кандидаттык диссертациясында белгилеп өтөт. Анда ал “... эсептик жана бөлчөк сандар зат атоочтордон, ирээттик сандар сын атоочтордон, кайталануучу сан атоочтор тактоочтордон жасалаарын аныктайт” деп жазган (Челнокова А.А. 2009, 185-б.).

Ал эми кыргыз тилиндеги сан атоочтор жөнүндө биздин замандашыбыз Анаркул кызы К. “Азыркы Кыргыз тилиндеги сан атоочторду окутуу” аттуу илимий макаласын “Кыргыз тилинде сан атоочтор жөнүндөгү алгачкы илимий маалыматтар 1933-жылы жарыкка чыга баштаган. Изилдөөчүлөр: З.Бектенов, К.Бакеев, Ы.Бактыбаевдердин "Морфология" деген эмгегинде толук болбосо да маалымат берилип, маанисине карай эсептик, иреттик, жамдоо, чамалама,

бөлүм сан деп бешке бөлүштүрүлгөн” деп баштайт (Анаркул кызы К. 2018. 190-б.).

Биз бул макалабызда ушул сөз кылып жаткан немис жана кыргыз тилдери эки башка тилдик тайпаларгы кирсе да, алардын сөз жасоосун салыштырып, айрым окшоштуктарын жана айырмачылыктарын анализдеп көрөбүз.

Немис тилинде 14 уңгулук эсептик сан атоочтор бар, аларга 1ден 12ге чейинки сандар, 100 жана 1000 сандары кирет. Немис тилиндеги 1ден 10го чейинки сандар, 100 жана 1000 сандары кыргыз тилиндеги уңгулук сан атоочтордон эквиваленттерди таба алышат: *eins* – бир; *zwei* – эки

Немис тилиндеги уңгулук сан атоочтору 11 жана 12 (чыгышы боюнча татаал сөздөргө киришет) кыргыз тилиндеги татаал сан атоочторго ылайык келишет: *elf* – он бир; *zwölf* – он эки

Туунду түрүндөгү эсептик сан атоочторго немис тилиндеги ондуктардын аталыштары кирет. Алар 2ден 9га чейинки сандарынын аталышына *-zig* мүчөсү жалгануу аркылуу түзүлүшөт (кээ бир учурларда *-ßig* мүчөсү да уланат).

Немис тилиндеги 20, 30, 40, 50 ж.б. туунду сан атоочторго кыргыз тилиндеги уңгулук сан атоочтор ылайык келишет: *zwanzig* – жыйырма, *vierzig* – кырк, *dreißig* – отуз, *fünfzig* – элүү.

Немис тилиндеги 60 жана 70 туунду сан атоочторуна кыргыз тилинде туунду сан атоочтордун эквиваленттери туура келет, алар 6 жана 7 сандарына – мыш (–миш) мүчөлөрүн улоо аркылуу жасалышат: *sechzig* – алтымыш; *siebzig* – жетимиш.

Achtzig (80) жана *neunzig* (90) туунду сан атоочторуна сексен жана токсон туура келет, алар тарыхый жактан татаал сөздөрдөн тыбыштары өзгөрүп жасалышкан (секс = сегиз+он; токс = тогуз+он). Бирок азыркы кыргыз тилинде алар –он, (–ен) мүчөлөрүнүн ролун аткарган туунду сан атоочтор катары каралат.

Калган бардык эсептик сан атоочтор эки тилде тең сөз жалгоо аркылуу жасалышат. 13төн 19га чейинки татаал сан атоочтор немис тилинде *-zehn* бирдиги

менен биригип, кыргыз тилинде –он аркылуу жасалат: *dreizehn* – он үч, *siebzehn* – он жети.

Бул татаал сан атоочтордун эки тилде жасалышында айырма бар экендигин белгилей кетүү керек. Немис тилинде ондукту билдирүүчү түгөй (компонент) *-zehn*, бирдиктен кийин келет жана эки түгөй биригип жазылат. Кыргыз тилинде ондуктун аты (он) бирдиктен мурда келет, жана алар ар башка жазылышат.

21ден баштап немис тилиндеги татаал сан атоочтор аларга ылайык келген бирдиктердин, ондуктардын, жүздүктөрдүн жана миңдиктердин айкалыш жолдору менен түзүлүшүп, бирдиктер ондуктардын алдында турушат жана *und* союзунун жардамы менен биригишет. Белгилей кетчү нерсе бардык түгөйлөрү бирге жазылышат: *einundzwanzig* – жыйырма бир = 21

Кыргыз тилинде ылайык келген татаал сан атоочтордун бирдиктери ондуктардан кийин келишет жана алардын арасында бириктирүүчү сөз болбойт, алардын бардык түгөйлөрү өз-өзүнчө жазылышат.

5. Жыйынтыгы

Тилдердин узакка созулган өсүш тарыхында анын грамматикалык түзүлүшүнүн орчундуу өзгөчөлүктөрүнүн бирин түзгөн сөз жасоо системасы да акырындык менен өсүп, өзгөрүүлөргө учураган. Цивилизациянын негизинде, техника өнүккөн кезде калька жолу менен жаңы заманбап түшүнүктөрдү берүүдө татаал сөздөрдүн көбүрөөк колдонула башташы, сөз жасоочу аффикстердин жаңы сөздөрдү жасоодо колдонулуу масштабынын анчалык өнүкпөгөнүнөн маалым берет. Ошондой болсо да, сөз жасоочу аффикстерге мүнөздүү болгон айрым өзгөчөлүктөр тилибиздин грамматикалык түзүлүшүнүн ар кыл кырдаалдарын ачып түшүнүүгө чоң жардам берет.

Заманыбыздын өнүгүүсү менен тил дагы дайыма өнүгүп, анын өткөн тарыхы да, учурдагы абалы да, келечеги да болот. Тил сөздүгүнүн өнүгүшү анын эң маанилүү өнүгүү фактору болуп эсептелген

динамикалык мүнөзүн аныктайт. Тилдин лексикасы тил мыйзамдарына ылайык үзгүлтүксүз өзгөрүүлөргө дуушар болуп турат. Коомдун өнүгүшү менен жаңы заттар, кубулуштар пайда болуп, алардын жаңы аталыштары жана жаңы маанилери пайда болот.

Азыркы учурда да тил илимин изилдөө чектелбей, токтоп калбастан дагы да жаңы эмгектер, тил илиминин ар бир бөлүмү өз алдынча каралган изилдөөлөр улантылып келе жатат. Анткени, коомдун өнүгүшү менен тилдин да бир ордунда туруп калбастан, өнүгүп келе жатканы мыйзамченемдүү көрүнүш.

6. Колдонулган адабияттар

1. Анаркул кызы К. Азыркы Кыргыз тилиндеги сан атоочторду окутуу [Текст]: Журнал «Известия ВУЗов Кыргызстана», 2018. – 5. - 190-б.
2. Аничков, И. Е. Иностранные языки в школе [Текст] / И. Е. Аничков. – Ин.яз. в школе. – 1963. - 2. – С. 24-25.
3. Ведель, Г. В. К вопросу о научных основах метода обучения [Текст]: Г. В. Ведель / Журнал «Иностранные языки в школе». – 1963. - 1. – С. 24-25.
4. Жирмунский, В. М. История немецкого языка [Текст]/В.М. Жирмунский. – М.: Изд-о лит. на иностр. яз-х., 1948. – 300

с.

5. Жолдошбеков, А. Германистикага киришүү [Текст] / А. Жолдошбеков. – Бишкек: БГУ, 1997 – 255 б.
6. Зеленецкий, А. Л. Теория немецкого языкознания [Текст]: учебное пособие / А. Л. Зеленецкий. – Москва : Академия, 2003. – 394 с.
7. Мусаев, С. Ж. Жалпы тил илими [Текст] / С. Ж. Мусаев. – Б.: РУЦ, 1998. – 210 бет.
8. Степанова, М. Д. Теоретические основы словообразования в немецком языке [Текст]: Учеб. пособ. для филол. фак-ов ун-тов и ин-тов ин. яз. / М. Д. Степанова, В. Фляйшер. – М.: Высшая школа, 1984. – 264 с.
9. Уметов, К. К. Немис жана кыргыз тилдериндеги сөз жасоо [Текст]: Филол. илим. канд. ... дисс: 10.02.20 / К. К. Уметов. – Б.: 2018. – 202 б.
10. Челнокова, А. А. Имена числительные как мотивационная база вторичной номинации в немецком языке [Текст]: диссертация кандидата филологических наук: 10.02.04 / А. А. Челнокова - Самара, 2009.- 185 с.:
11. Юдахин К. К. Орусча – кыргызча сөздүк. – Б.: Кут бер, 2012. – 990 б.